

УДК 342.53 (477.4) «1850/1900»

В.І. Тимошенко
(*м. Малин*)

ГУБЕРНСЬКІ ПРЕДВОДИТЕЛІ ДВОРЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ другої половини XIX ст.: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПОРТРЕТ

Автором статті здійснено спробу ґрунтовного та всебічного змалювання соціокультурного портрету губернських предводителів дворянства Правобережної України другої половини XIX ст.

Автором статті осуществлена попытка тщательного и всестороннего изображения социокультурного портрета губернских предводителей дворянства Правобережной Украины второй половины XIX в.

The author of the article conducted a thorough and comprehensive attempt to image the sociocultural portrait of provincial marshals of nobility Right-Bank Ukraine in the second half XIX century.

Інститут предводителів дворянства був одним із найголовніших елементів дворянської корпоративної організації Російської імперії. Функції їх мали подвійний характер: з одного боку, вони очолювали дворянське станове самоуправління, а з другого, – брали участь у діяльності органів місцевого державного управління та різних громадських організацій. Предводители відстоювали інтереси свого стану перед органами державної влади і повідомляли дворянство про розпорядження останньої, проводили його збори й вибори, розпоряджалися фінансами відповідного товариства, здійснювали контроль за дотриманням ним відповідних моральних та етичних норм.

Цілком зрозуміло, що предводители дворянства вважалися одними із найвпливовіших осіб у губернії. Неодноразовими були випадки, коли в зв'язку із хворобами, відпустками чи тривалими від'їздами губернаторів вони виконували їх функції.

Інститут губернських предводителів дворянства Правобережної України мав певні особливості порівняно з іншими губерніями Російської імперії. Вони були пов'язані із соціально-економічним домінуванням польського дворянства на території краю.

Поразка повстання 1863 р. суттєво ослабила позиції польського дворянства на Правобережжі. Більше того, вона підштовхнула правлячі кола Російської імперії до активізації діяльності по русифікації краю. Серед цілого ряду заходів, спрямованих на зменшення ролі польського дворянства, були й такі, які обмежили значення дворянських корпоративних організацій останнього, в котрих воно домінувало. Російська влада стала на шлях заборони проведення зборів, які обирали губернських предводителів дворянства. Відтепер ці посадові особи дворянського самоврядування призначалися Сенатом за поданням начальників губерній.

Приводом до цього стали події, що відбулися в краї на початку 60-х рр. XIX ст. У вересні 1862 р. під час проведення виборчої кампанії у відповідних корпоративних

організаціях Подільської губернії предводителі дворянства звернулися до імператора з адресою, в котрій закликали його приєднати Правобережну Україну до Царства Польського і залишити проведення селянської реформи у цих землях на розсуд його землевласників. Цей лист був визнаний царським урядом як акт сепаратизму. Організатори подання були заарештовані й засуджені до різних строків тюремного ув'язнення та адміністративного заслання¹.

За ініціативою міністра внутрішніх справ П.Валуєва, проведення відповідних зборів і виборів нових керівних органів дворянства губерній та повітів Правобережжя було відкладено до особистого рішення імператора. В 1864 р. було видано царський указ про призначення губернських предводителів дворянства Правобережної України Сенатом за поданням губернаторів лише з числа російських потомствених дворян².

Виконуючи повеління імператора, губернатори Правобережжя стикнулися із значними труднощами. Знайти гідні кандидатури на посади предводителів дворянства на місцях було вкрай непросто. З одного боку, це пояснювалося нечисленністю наявного у Правобережній Україні російського дворянства й незнанням останнім проблем краю, з другого, – небажанням його займати ці відповідальні посади, виконання котрих вимагало знання законодавства і наявності досвіду керівної роботи. Тому непоодинокими були факти, що посади губернських предводителів дворянства тривалий час були вакантними. Їх заміщення далеко не завжди здійснювалося з числа найбільш гідних для цієї діяльності осіб, а із тих, хто був близьким до царського двору й за кого клопотали перед губернаторами. Переважна більшість предводителів дворянства Правобережжя в досліджуваний період була вихідцями із внутрішніх губерній Російської імперії.

До питання про відновлення дворянських зібрань на Правобережній Україні урядові кола повернулися під час революції 1905–1907 рр. В умовах наростання народних виступів уряд вирішив піти назустріч польському дворянству з метою забезпечення підтримки з його боку. Було скасовано певні політичні та економічні санкції проти польських землевласників. У травні 1905 р. прийнято указ про відновлення дворянських зібрань і вибори на них предводителів дворянства³. Однак після поразки революції царський уряд відмовився від своїх обіцянок. Практика призначення предводителів на Правобережжі тривала фактично до падіння царизму.

Метою даної статті є соціокультурний аналіз корпусу губернських предводителів дворянства Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Вибір предмета дослідження продиктований двома обставинами. По-перше, розробка даного питання знаходиться у загальному руслі розвитку історичної науки, котра нині приділяє більше уваги вивченню так званих «персоналій» та їх груп. Очевидно, ця тенденція пояснюється реакцією на спроби, які мали місце в минулому, нав'язати для пояснення історичного процесу соціологічні схеми, у котрих не було місця для людей. По-друге, соціокультурний підхід має внутрішню логіку вивчення як груп чиновників із більшою компетенцією, так і вивчення посадових осіб із меншими владними повноваженнями. Губернаторський комплекс із цієї точки зору в цілому вже вивчено як у масштабах всієї імперії, так частково й у територіальних рамках Правобережжя. Разом із тим спеціальні дослідження, присвячені предводителям дворянства губерній Правобережної України, поки що нечисленні.

Перші праці з проблем дворянської корпорації з'явилися в історіографії пореформеного періоду. Вони головним чином розглядали лише історико-правові аспекти дворянського корпоративного самоуправління⁴.

Радянська історіографія повернулася до вивчення дворянства лише у 70-ті роки ХХ ст. В той період вийшла узагальнююча праця А.Кореліна, у котрій зокрема розглянуто правові основи функціонування дворянських корпоративних організацій⁵. Ю.Соловійов детально проаналізував еволюцію взаємовідносин інституту самодержавства та дворянського стану наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.⁶ Проте комплексних праць, присвячених дослідженню особливостей функціонування інституту предводителів дворянства на Правобережжі у радянській історичній літературі здійснено не було. Діяльність дворянських організацій у регіоні розглядалася вченими в основному у руслі вивчення «загальноросійської» моделі відповідного корпоративного самоуправління.

Західна історіографія значно раніше, ніж вітчизняна, вдалася до дослідження імперської проблематики, розкриваючи відносини між центром імперії й її регіональними елітами. Новими поглядами на Росію як багатоетнічну імперію вирізняється праця А.Каппелера⁷. Дослідження французького дослідника Д.Бовуа присвячено аналізу соціальних структур 1863–1914 рр. на Правобережній Україні⁸.

Останнім часом російські історики відновили перервану традицію і почали інтенсивно працювати над імперською проблематикою, зокрема досліджуючи історію дворянського корпоративного самоуправління⁹. Однак особливості його в Правобережжі сучасна російська історіографія досліджує в основному побічно, у контексті історії всього російського дворянства. Винятком є праця А.Міллера, в котрій проаналізовано структуру суспільства Правобережної України та місце в ній останнього¹⁰.

Сучасна вітчизняна історіографія все активніше вивчає складні процеси, які відбувалися у середовищі дворянства на території України в пореформений період. Цьому присвячено великі синтетичні праці істориків¹¹.

Ряд цікавих даних про дворянську корпоративну організацію Правобережної України містять дослідження В.Шандри¹². Конкретне вивчення історії дворянства Правобережжя на прикладі Київської губернії зроблено у дисертації І.Кривошеї¹³.

В працях І.Лісевича дано аналіз соціально-економічного й політичного становища і культурного розвитку польського населення Наддніпрянської України¹⁴. О.Буравський розкрив роль польських землевласників у господарському, громадському та культурному житті Волині в досліджуваній період¹⁵.

Отже, аналіз історіографії свідчить, що вивчення історії інституту предводителів дворянства, особливостей його функціонування на території Правобережжя має недостатній характер і все ще не знайшло належного узагальнюючого висвітлення. З поля зору науковців випало багато важливих питань, котрі потребують подальшого дослідження, у тому числі характеристика якісного складу губернських предводителів дворянства.

Джерелознавчою базою дослідження є в першу чергу опубліковані чернігівським губернським предводителем дворянства, графом Милорадовичем у 1895 р. «Списки губернских предводителей дворянства Российской империи за 1785–1895 гг.»¹⁶ Цінним джерелом є також щорічне видання «Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел». Нині в умовах відсутності комплексу формулярних списків місцевих чиновників цей довідник є цінним статистичним посібником, складеним у свій час

спеціально для того, щоб систематизувати за єдиною схемою та оприлюднити інформацію, яка містилася в згаданих списках, полегшивши таким чином її аналіз. Важливим джерелом для даного дослідження й адрес-календарі та «Памятные книжки губерний».

Вивчення фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, обласних державних архівів Київської, Житомирської й Хмельницької областей дозволило встановити, що в жодному із цих закладів немає у наявності повного комплексу відповідних статистичних довідників і формулярних списків губернських предводителів дворянства. Однак зібрані в архівних справах та статистичних довідниках матеріали за досліджуваний період дали можливість з'ясувати, що у 1856–1917 рр. на Правобережній Україні працювали (роки діяльності вказані в дужках) такі губернські предводителі дворянства)¹⁷.

– у Волинській губернії: К.Ф.Микулич (1856–1863), з 1863 по 1866 роки вакансія, М.К.Імеринський (1866–1869), з 1869 по 1872 роки вакансія, М.М. Карамішев (1872–1877), з 1877 по 1880 рр. – вакансія, М.С.Кудашев (1880–1881), з 1881 по 1882 рр. – вакансія, С.А.Уваров (1882–1900), Ф.М. Нірод (1901–1902), В.В.Волконський (1902–1907), П.О.Демидов (1907–1914), Б.М.Лелявський (1914–1915), І.А.Папа-Афансопуло (1915–1917).

– у Київській губернії: О.О.Горват (1860–1866), П.Д.Селецький (1866–1880), М.В. Репнін (1880–1909), М.А.Куракін (1909–1912), Ф.М.Безак (1912–1917).

– у Подільській губернії: А.І.Морков (1862–1869), М.В.Кочубей (1869–1874), М.П. Балашев (1874–1879), М.М. Крупенський (1879–1887), А.Г. Щербатов (1887–1894), М.І.Виноградський (1894–1897), О.М. Волжин (1897–1904), П.П. Местмахер (1904–1909), І.Г.Ракович (1910–1917).

Всі губернські предводителі були православними, за винятком К.Ф. Микулича, що був католиком. Більшість із них були вихідцями із потомствених дворян внутрішніх губерній Російської імперії. Частина походила із дворянства Лівобережжя, як-от П.Д.Селецький (Полтавська губернія). Місцевими уродженцями були також Б.М.Лелявський (Волинська губернія), П.П.Местмахер й І.С.Ракович (Подільська губернія). Це наочно засвідчує, що царський уряд у процесі русифікації Правобережної України робив ставку на російське дворянство. Ті ж, котрі народилися в цьому регіоні, у складі губернських предводителів були винятком.

Зупинимося на аналізі вікової характеристики останніх. У таблиці 1 вони розміщені по п'ятирічних вікових інтервалах відповідно до загальноприйнятої практики¹⁸.

Таблиця 1¹⁹

Вік губернських предводителів дворянства Правобережжя і період їх призначення на цю посаду

Вікові параметри, років	Кількість по губерніях, осіб							
	Волинська		Київська		Подільська		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
25-30	2	20					2	8
31-35	1	10	1	20	1	11	3	12

36-40	1	10	1	20	3	33	5	15
41-45	1	10	3	60			4	12
46-50	4	40			3	33	7	21
51-55	1	10					1	4
56-60					2	22	2	8
Всього	10	100	5	100	9	100	24	100

Аналіз наведених даних дозволяє зробити висновок про те, що вік призначення на посаду переважної більшості губернських предводителів дворянства регіону становив 36 – 50 років. Виходячи з викладеного, можна вважати, що останні у період, який вивчається, перебували в розквіті інтелектуальних можливостей.

Освітній рівень їх був досить високим, про що свідчить таблиця 2.

Таблиця 2

**Освітній рівень губернських предводителів дворянства
Правобережної України**

Освіта	Показники по губерніях							
	Волинська		Київська		Подільська		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
Військова	5	50	2	40	4	44,5	11	45
Цивільна вища	5	50	3	60	5	55,5	13	55
Всього	10	100	5	100	9		24	100

Майже половина із предводителів мала військову освіту. У зв'язку із тим, що мова йде про цивільні посади, наявність на них професійних військових (в основному відставників), на наш погляд, означала неадекватну підготовленість їх до виконання своїх обов'язків.

Разом із тим 55 % губернських предводителів дворянства мала вищу цивільну освіту (Санкт-Петербурзький, Київський університети та ін.). Більшість із тих, хто її отримав, за фахом були правниками.

Звернемося до вивчення питання про те, котрий клас чину мали губернські предводителі дворянства під час призначення їх на ці посади. Відповідні дані знаходяться у таблиці 3.

Таблиця 3

Клас чину губернських предводителів дворянства

Класи чинів	Показники по губерніях, осіб							
	Волинська		Київська		Подільська		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
3-й	1	10	3	60	-		4	16
4-й	1	10			2	22	3	12
5-й	2	20					2	8
6-й	3	30	1	20	4	44	8	32
7-й								
8-й			1	20	2	22	3	12
9-й	1	10			1	11	2	8
10-й								
11-й								
12-й	2	20					2	8
Всього	10	100	5	100	9	100	24	100

Із таблиці видно, що більшість губернських предводителів дворянства Правобережжя в період, який досліджується, призначалася на посаду, маючи 6-й клас чину, однак частина їх мала навіть 3-й та 4-й класи. Це досить високий рівень, якщо зважити на те, що відповідно до «Табеля про ранги», посада губернатора здебільшого відповідала 4-му класу, віце-губернатора – 5-му, а губернського предводителя дворянства – 5–6-му класам.

Найбільш заслуженими (із точки зору розглянутого показника) були волинський губернський предводитель дворянства С.А.Уваров та київські – П.Д. Селецький, М.А.Куракін і М.В.Рєпнін, котрі мали чин дійсних статських радників; звертатися до них слід було як до губернаторів: «Ваше превосходительство».

Поряд із цим бачимо, що політика призначення губернських предводителів дворянства Правобережної України не була збалансованою й контрольованою. Адже поряд з особами, котрі мали високі класи чинів, на ці посади призначалася і дворяни, які мали 9-й та 12-й класи.

Як керівник дворянської корпоративної організації і посадова особа губернський предводитель дворянства відігравав важливу роль у державному управлінні в досліджуваній період. Проте значна частина їх у Правобережжі в той час не мали досвіду цивільної державної служби. Лише половина із них раніше працювала на адміністративній роботі. П.Д. Селецький обіймав посаду віце-губернатора Київської губернії, повітовими предводителями дворянства були М.В. Рєпнін, С.А.Уваров, П.О.Демидов. Б.М.Леявський служив у канцелярії Київського генерал-губернатора, а потім у департаменті загальних справ Міністерства внутрішніх справ.

Важливе соціокультурне значення має питання про стаж роботи губернських предводителів дворянства Правобережної України на даній посаді. Ця інформація наведена в таблиці 4.

Таблиця 4.

Стаж роботи губернських предводителів дворянства на цій посаді

Стаж роботи	Показники по губерніях, осіб							
	Волинська губ.		Київська губ.		Подільська губ.		Правобережна Україна	
	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%	Кількість осіб	%
1-3 роки	5	50	1	20	2	22	8	33
4-5 років	2	20	1	20	3	33	6	25
6-10 років	2	20	1	20	4	44	7	29
11-15 років			1	20			1	4
16-20 років	1	10					1	4
Більше 20 років			1	20			1	4
Всього	10	100	5	100	9	100	24	100

Таблиця показує, що третина предводителів дворянства губерній Правобережжя (8 осіб) перебували на цій посаді від 1 до 3 років, 25 % (6 осіб) мали стаж служби відповідно від 4 до 5 років, ще 29% (7 осіб) – від 6 до 10 років. Найдовше протрималися на посаді губернського предводителя дворянства Київщини – М.В.Рєпнін – 29 років та Волині – С.А.Уваров – 18 років.

Для частини їх ця посада стала останнім місцем служби перед виходом на пенсію. Лише одиниці після її проходження піднялися вгору по службовій драбині. О.М.Волжин став обер – прокурором Святого Синоду, Б.М.Лелявський – головою Волинської земельної управи, В.В.Волконський – депутатом Державної думи. Це засвідчує, що уряд не проводив цілеспрямовану політику по підготовці керівних кадрів і не мав їх для заміщення цих посад.

Отже, соціокультурний аналіз губернських предводителів дворянства за період 1863–1917 рр. показав, що до підбору кадрів у зазначеному регіоні влада прагнула дотриматися єдиних вимог. Адже завданням цих посадовців було запровадження імперської політики російського царизму на Правобережній Україні. Типовим керівником дворянської корпоративної організації губерній регіону була православна особа з вищою цивільною чи військовою освітою. В момент призначення він мав 4-6 – класний чин, досвіду роботи губернського предводителя дворянства не мав, працював на даній посаді протягом 1 – 5 років. Саме такій людині влада довіряла виконання важливих функцій керівника дворянської корпоративної організації Правобережжя на ключовому етапі існування Російської імперії. З урахуванням соціокультурних реалій регіону (переважна більшість населення були українці, а дворян – поляки) можна зробити висновок про те, що виявлені показники не були оптимальними, а отже, сприяли поглибленню кризи російської державності, що мала місце в той період.

- ¹ Центральный державный историчний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 195. – Арк. 40–41 зв.; Русские уголовные процессы. – Т. 2 – Санкт-Петербург, 1867. – С.1–32.
- ² ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.537. – Спр.226. – Арк.8, 9 зв., 10.
- ³ Там само. – Ф.442. – Оп.703. – Спр.163. – Арк. 54
- ⁴ Антонович В.Б. Дворянство Волынской губернии. – Житомир, 1867; *Евреинов Г.А.* Прошлое и настоящее русского дворянства. – Санкт-Петербург, 1898; *Романович-Словатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII в. и до отмены крепостного права. – К., 1912; *Яблочков М.* История дворянского сословия в России. – Санкт-Петербург, б. д
- ⁵ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. – Москва, 1979.
- ⁶ *Соловьев Ю.Б.* Самодержавие и дворянство в 1902–1907 годах. – Ленинград, 1981;
- ⁷ *Каппелер А.* Россия. Многонациональная империя: возникновение, история, распад. – Москва, 2000.
- ⁸ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. –К., 1998.
- ⁹ *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Москва, 1999. – Т.1; *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословно-классовая структура России в конце XVIII – начале XX века. – Москва, 2004.
- ¹⁰ *Миллер А.И.* Украинский вопрос в политике властей. – Санкт-Петербург, 2000.
- ¹¹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999; *Решет О.П.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.3–26; Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К., 2003.
- ¹² *Шандра В.С.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1988; її ж. Генерал-губернаторство в Україні. – К., 2005.
- ¹³ *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах Київської губернії): Автореферат дис... канд.іст. наук. –К., 1997.
- ¹⁴ *Лисевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С.42–61: *його ж.* У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). – К., 1993.
- ¹⁵ *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004.
- ¹⁶ Списки губернских предводителей дворянства Российской империи. 1785-1895 гг. – Чернигов, 1895.
- ¹⁷ *Ваховський В.С.* С.А.Уваров – почесний громадянин Новограда-Волинського // Житомирщина кризь призму століть. Науковий збірник. – Житомир, 1997. – С.123; *Иванов А.А.* Последние защитники монархии. – Санкт-Петербург, 2006; Общие печатные списки должностных лиц губерний и областей Российской империи (1841–1908). – Библиографический указатель. – Санкт-Петербург, 1999; Памятная книжка Киевской губернии за 1903 г. – К., 1902. – С.2; Списки губернских предводителей дворянства Российской империи. – С.6–7, 11, 21–22; Список лиц, служащих по ведомству Министерства внутренних дел в губерниях, областях и градоначальствах. – Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1895. – С.100, 342; 1896. – С.100, 342; 1897. – С.101, 356; 1898. – С.116, 404.
- ¹⁸ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. – Москва, 1978. – С.214.; *Лысенко Л.М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). – Москва, 2001. – С.351. *Любичанковский С.В.* Социокультурный облик “главных начальников” Оренбургского края (1781–1881) // Проблемы истории Оренбургского края : К 260-летию учреждения Оренбургской губернии и 70-летию образования Оренбургской области: Сб. статей. – Оренбург, 2004. – С.34–35.
- ¹⁹ Губернии Российской империи. История и руководители. – Москва, 2003. – С.19–34.; Списки губернских предводителей дворянства Русской империи. – С.6–7, 11, 21–22; Список лиц служащих по ведомству министерства внутренних дел ... 1875. (маються на увазі дані до таблиць №№1–4).